

« Ի՞նչըս մընաց այն օրից,
 « Ո՞ր շըրամօտ գեղերըս,
 « Ո՞րք իմ շէն քաղաքից,
 « Ո՞ր բերկրալի տեղերըս :

« Տուրքը շըրի ամեն օր
 « Իր սուրբ ծոցէն Արարատ
 « Մայրախընամ ինձ սընունդ
 « Պարգեւում է լիառատ :

« Բայց էս այն սուրբ շըրերով,
 « Սուրբ Ակոբի աղբիւրին
 « Պիտի ցօղեմ արտորանք
 « Իմ ատելի օտարին :

« Կամ կենսատու իմ շըրով,
 « Ափերիս մօտ կըկըգած '
 «
 « տած :

« Մինչ իմ որդիք (նվ գիտե)
 « Ծաւաւ, նօրի, անտէրունց
 « Օտար աշխարհ յածում են
 « Թոյլ ոտերով կիսաշունջ... :

« Հեռու, նեռու, քըշեցին
 « Բընիկ ազգը իմ Հայկեան,
 « Նորա տեղը ինձ տըւին
 « Ազգ անողորմ, մոյեկան :

« Դոցան համար զարդարեմ
 « Իմ ճիւղընկալ ալիերը,
 « Եւ կամ դոցան հրապուրեմ
 « Ճըպօռտ պըլշած աչերը :

« Քանի որ իմ գաւակունք
 « Այսպէս կուժընան պանդուխտ '
 « Ինձ միշտ սըգուր կըտեսներ,
 « Այս է անխաբ իմ սուրբ ուխտ... : »

Էլ չիխօսեց Արաքսը .
 Յորձանք տըւեց անագին,
 Օղակ օղակ օճի պէս
 Առաջ սողաց մոլեգին :

« Qu'est-ce qui me reste de ces temps?
 « Où sont ces villages qui s'élevaient sur mes rives?
 « Où sont mes cités populeuses?
 « Et tant de lieux enchanteurs?

« Chaque jour l'Ararat, de son sein sacré,
 « Épanche pour moi ses eaux
 « Comme une mère qui
 « De son sein laisse couler le lait.

« Et moi, des eaux saintes
 « De la fontaine de Saint-Jacques
 « Arroserais-je les champs
 « De l'étranger abhorré!

« Avec mon onde vivifiante
 «
 «
 « ?

« Et mes enfants, peut-être,
 « Épuisés de soif et de faim, et sans asile,
 « Errent dans les pays étrangers
 « D'un pas chancelant, à demi morts!

« Loin, bien loin ils ont chassé
 « Ma nation, les Arméniens;
 « A sa place, ils m'ont donné
 « Un peuple de mécréants farouches!

« Est-ce pour eux que j'embellirais
 « Mes rives hospitalières?
 « Dois-je attirer sur moi
 « Leurs yeux pleins d'ordure?

« Tant que mes propres enfants
 « Resteront dans l'exil,
 « Vous me verrez dans la tristesse :
 « C'est là un vœu inviolable pour moi! »

Après ces mots, l'Araxe reprit le silence,
 En faisant bondir ses flots impétueux,
 Et comme un serpent aux anneaux tortueux,
 Elle s'élance en rampant avec fureur.

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

ԿԱՐՈՂՈՍ ՌԻԹԹԵՐ.

Կարողոս Ռիթթեր, որ արդի աշխարհագրաց
 հայրը կըհամարուի, ծնած է Բրուսիոյ Քեալիմ-
 պուրկ քաղաքը 1779ին օգոստոսի 7ին : Դպրոցա-
 կան ուսմունքը սովորելէն յետոյ Հայկ քաղաքին
 համալսարանին դասախօսութիւններուն հետեւե-

ցաւ. 1798ին Ֆրանքֆորթ առ Մայն քաղաքին
 մէջ ազնուական ընտանեաց մը դաստիարակ
 եղաւ, եւ այն ժամանակէն սկսաւ մտածել իր
 բազմալատտակ երկասիրութիւնը, որ զինքը մե-
 ծանուն մատենագրաց կարգը պիտի դասէր : Եր-

բոր աշակերտացը դաստիարակութիւնը աւարտեցաւ, անոնց հետ ուղեւորեցաւ Զուիցերի, Սափոյա, Գաղղիա եւ Իտալիա : Գերմանիա որ դարձաւ, 1814էն մինչեւ 1819 Կեթինկէն քաղաքը կեցաւ, եւ անոր ճոխ մատենադարանը աչքէ անցուց . 1819ին հասարակաց դասախօսութեան պաշտօն առաւ :

Նախ Ֆրանքֆորթի մարզարանին մէջ դասատու եղաւ պատմութեան . « Նախադրունք պատմութեան եւրոպացի ազգաց յառաջ քան գերոգոտ » ըսուած գիրքն որ հրատարակեց, Բրուսիոյ տէրութեան ուշադրութիւնն իրեն գրաւեց, եւ այնատենէն ըսկսաւ Ռիքքերի ուսումնական համբար, վասն զի այն գրուածքին մէջ յայտնի կրտսներէր թէ իր բազմահատոր աշխարհագրութիւնը որպիսի իմաստասիրական հիմանց վրայ պիտի հաստատէր . եւ հետ գիտէ պաշտօնէ պաշտօն ամբարձաւ : Պետլինի Զինուորական Դպրոցին մէջ վիճակագրութեան դասատու կարգեցաւ, անդամ անուանեցաւ քննչաց ժողովոյն , Վարժարան կրտսերաց ըսուած դպրոցին ուսումնապետ, եւ յետոյ դասատու աշխարհագրութեան եւ պատմութեան Բրուսիոյ Այքերտոս արքայազն իշխանին եւ Պաւերայի բազմառանգ իշխանին :

Իմանկութենէն ինքզինքը գիտութեան նուիրէր Ռիքքեր . ուստի եւ այն պաշտօններուն մէջ գիտցաւ ժամանակէն անոր առատ բաժին հանել, եւ յօրինեց այն ստուարակարկատ վիթխարի գործն, զոր էրտքունտէ կամ Երկրագրութիւն կոչեց : Աշխարհագրութեան ուսումը որ չոր ցամաք անուանց ցանկ մի է, եւ դժուարաւ մարդ միտք կառնու ու կրպանէ, Ռիքքերի բազմամուտ ու միանգամայն վայելչահիւս գրչին տակ իմաստասիրական գրուած մի է, յորում բնութեան մեծու-

թիւնն ու մարդկային գործունէութիւնը ակներեւ կը փայլին , վասն զի իմաստասէր հեղինակն այ բնութիւնն ու մարդս իրարմէ անմեկնելի կը համարի :

« Աստուած , կըսէ, բնութիւնը մարդու քովը դրած է, որպէս զի իբրեւ բարեկամ ճամբայ ցուցընէ իրեն ու նեղութեանցը մէջ մխիթարէ, եւ իբրեւ պաշտպան ոգի մը՝ մարդուս , ինչպէս նաեւ բոլոր արարածոց, ներդաշնակաւոր, միութեան մը առաջնորդէ : »

Այս հիմը զնելէն յետոյ երկրիս ամեն մասունքը զննելու ճամբորդութեան եղաւ Ռիքքեր . երկիրս մայրենի ծոց կանուանէ՝ յորում հանգչի մարդկային մեծ ազգատոհմը . եւ որպէս զի կարող ըլլայայն ազգատոհմին այլ եւ այլ ցեղերը, կլիմաները , երկիրներն ու անոնց բերքը մեկնել, գիտութեան եւ ուսմանց ամեն ճիւղերը գիտելու ձեռք զարկաւ : Այն ալ բաւական ջիւղարկելով նոյն ճիւղերուն մէջ որոնք որ աւելի հոգակուած են՝ անոնց դիմեց, եւ քիչ ատենի մէջ այնպիսի զարմանալի յառաջադիմութիւն ըրաւ որ աշխարհագիրն ու պատմաբանն եղաւ միանգամայն քաջ երկրաբան, երկրաչափ , աստեղարաշխ , բնագէտ, բնայոյժ , եւ բնապատում :

Եւ անապայսի հաստատուն ու լայնածաւալ հիմանց վրայ բարձրացոյց իւր բազմամուտ Աշխարհագրութեան հսկայաձեւ շէնքը : Նախ Ափրիկէն սկսաւ, զոր հրատարակեց երկու հատոր ի Պետլին 1817-1818. յետոյ Ասիան ի լոյս ընծայեց 17 հատոր . Բ—Չ հատորոց նիւթերն են ՆԵՐԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՍԻԱ, ՎԵՐԵԱ ԱՍԻԱ, ԶԻՆԱՅՍԱՆ ՈՒ ՀՆԴԱՅՍԱՆ . Է—ԺԱ հատորները կը բովանդակեն ԱՐԵՄՏԵԱՆ ԱՍԻԱ, ԻՐԱՆ, ՏԻԳՐԻՍԻ ՈՒ ԵՓՐԱՏԻ ՄԷՋՏԵՂՆ ԵՂԱՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ . այս երկիր-

Կարլոս Ռիքքեր

ներուն կարգը մեր Հայաստանի վրայ ալ ընդարձակ կը խօսի, մանաւանդ բնական դրիցը վրայ : ԺԲ ու ԺԳ հատորները Եւրոպայի սեպականած է. իսկ ԺԴ — ԺԷ հատորներուն տեղ Արաբիոյ վրայ կը խօսի :

Ալիքիկէի մասին ատլասը Պերկինսը աշխարհագիրը գծած է. իսկ Ասիայինը Ռիքքեր. ինքը գծագրած է նաեւ Եւրոպայի վեց աշխարհացոյց՝ իր « ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԿԱԳԻՐ ԵՒՐՈՊԵՈՅ » ըստած գործոյն համար :

Մեծանուն աշխարհագիրը զարմանալի գործունեութեամբն ու արագութեամբը ատեն կը գտնէ նաեւ տարբեր նիւթերու պարապելու. ուստի Պեռլինի գիտութեանց ձեմարանին անդամ ըլլալէն ի վեր բազմաթիւ հանձարեղ քննարանութիւններով անոր տարեգիրքը ձոխացուց : Գաղղիոյ ձեմարանն ալ զինքը իրեն բղքակից անդամանուանեց :

Մօտերս հրատարակեց Ռիքքեր ուրիշ երեք երեւելի գրուածք. առաջինն է « Գաղղականու-

թիւն Նոր-Ձեւանտիոյ . » երկրորդը Տեսութիւն աղբերականց Նեղոսի. » եւ երրորդը « Յորգանան եւ Մեռեալ Ծով : » Ասոնցմէ ալ յայտնի կը տեսնուի որ գիտութեան յայնարձակ ասպարիզին մէջ նիւթ չէ բողած որ քննած չըլլայ Ռիքքեր : Բայց ձեռքի գլխաւոր աշխատանքն է Եւրոպայի աշխարհագրութիւնը. ամենքը կրփափաքին օր մը յառաջ անոր հրատարակումն ալ տեսնել, որուն համար 1830էն սկսեալ ամէն տարի Եւրոպայի մէկ կողմը կերբայաջքէ կանցընէ, որպէսզի տուած տեղեկութիւններն անձամբ քննած եւ կամ տեսած ըլլայ :

Ռիքքերի աշխարհագրութեան կարգէ դուրս մեծութիւնն է պատճառ որ քարգմանչաց աչքը կը վախնայ ամբողջ գործոյն ձեռք գարնելու, որով ալ եւ ալ մասերը միայն քարգմանուած են զանազան լեզու : Փափաքելի է որ գերմանագետ Հայ մըն ալ գտնուի որ Ռիքքերին իր հայրենեացը վրայ տուած նրբագին տեղեկութեանցը զարմացած՝ ազգասիրաբար յորդորուի զանոնք իր լեզուովը նաեւ մեր ազգին հաղորդելու :

ՀՈՒՅՈՒՂՈՍ՝

Կարքեղոնացիք տասնըջորս տարիէ ի վեր շատ անգամ յաղթուած ըլլալով որոշեցին որ Հոռովմ դեսպաններ խրկեն՝ պատուաւոր հաշտութիւն մը ընելու մտքով : Կըլյուսային քէ Հոնգուդոս երկար ատեն գերութիւն քաշելէն ետքը, հայրենեաց կարօտէն ստիպուած՝ սկսեալ իրենց կողմը բռնել. ուստի պահանջեցին որ այն ազնուական գերին իրենց դեսպաններուն հետ մէկտեղ երթայ, միանգամայն խօսք առին իրմէ որ եթէ հաշտութիւն չըլլայ՝ նորէն Կարքեղոն դառնայ :

Երբոր դեսպաններն իրենց զալստեան նպատակը Հոռովմայ ծերակուտին առջեւ դրին, ըսաւ Հոնգուդոս. « Իբրեւ գերի Կարքեղոնացոց՝ տէրերուս հնազանդ եմ, եւ հաշտութիւնն ու գերինե-

րու փոխանակութիւնը անոնց անունովը կը խնդրեմ ձեզմէ : » Այս ըսելէն ետեւ՝ յանձն չառաւ իբրեւ ծերակուտի անդամ հոն նստիլ՝ մինչեւ որ դեսպանները իրեն հրաման չտուին : Անոնք որ ժողովարանէն ելան՝ խորհուրդը սկսաւ եւ կարծիքները տարաձայնեցան. ոմանք հաշտութիւն կուգէին եւ այլք կը պնդէին որ պատերազմը առաջ տարուի : Երբոր կարգը Հոնգուդոսին եկաւ՝ որ ինքն ալ իւր կարծիքը տայ, այսպէս ըսաւ. « Հարք համագրեալք², ես որչափ ալ բշուառ ըլլամ, սակայն հոռովմայեցի եմ. մարմինս բշնամեացս ձեռքն է, բայց հոգիս ազատ է. մէկուն աղաղակը կը խղղեմ, միւսոյն ձայնին մտիկ կընեմ. ուրեմն խրատ կուտամ ձեզի որ հաշտութիւնը չընդունիք եւ գերիները չփոփոխէք : Թէ որ պատերազմը առաջ տանիք, այս փոխանակութիւնը կրնայ ձեզի վնասակար ըլլալ, վասն զի կամ այն-

¹ Հոնգուդոս հոռովմայեցի զօրավար էր : Կարքեղոնացիք կուգէին Միջերկրական ծովուն տիրապետութիւնը Հոռովմայեցոց ձեռքէն առնուլ. Հոնգուդոս անոնց դէմ շատ մը յաղթութիւններ ընելէն ետքը՝ անոնցմէ յաղթուեցաւ. եւ գերի բռնուեցաւ : Այն առաջին պատերազմը սկսաւ Քրիստոսէ 264 տարի առաջ եւ 25 տարի տեւեց :

² Մէկ տեղ ժողոված ծերակուտի անդամներուն այս անունը կուտային :